

Journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol13.No2. Summer 2023. PP.1- 30.

Bengali translations of Khayyam's Rubaiyat and its Challenges

Md Mumit Al Rashid

*1. Associate Professor and Head of the Department of Persian Language and Literature, University of Dhaka, Dhaka, Bangladesh
Email: mumitarashid@du.ac.bd*

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 3 May 2023

Received in revised form:
15 July 2023

Accepted: 13 Aug 2023

Published online:
25 Aug 2023

Keywords:

Iran,
Omar Khayyam,
Rubaiyat,
Bengali language,
Persian language,
Kazi Nazrul Islam,
translation.

Summary

ABSTRACT

The Persian language and literature have ancient and valuable histories among the Bengali people. Many Iranian thinkers and poets are familiar names to the Bengali people, and many have an unbreakable link with Persian literature and Iranian culture. Especially since the Khalji government (689-720 AH / 1290-1320 AD), this relationship has progressed and developed to the extent that the Persian language was considered the official language of the princes and kings of this region for nearly six centuries. With the influence of England in this country, English gradually replaced Persian, and this valuable and common heritage of the two nations lost its prosperity in less than a century. However, Bengali poets and translators did not neglect the treasures of Persian literature and translated an important part of the noble Iranian literature into Bengali. One of these Iranian greats who is revered by Bengali speakers is the Iranian poet Omar Khayyam of Neyshabur, a rubaiyat composer and scholar. Khayyam's rubaiyat has been translated into most of the world's languages, and Edward Fitzgerald's role in introducing Khayyam to the English-speaking world, especially Bengali translators, is undeniable. Bengali poets and translators also tried to translate Khayyam's rubaiyat. Since then, Khayyam has become one of the geniuses of the Persian language and a popular Iranian figure among the people of Bangladesh.

This article aims to answer the question of what range of Bengali writers and translators have attempted to translate Khayyam's rubaiyat into Bengali, what was their method of translating the rubaiyat, and what impact did these rubaiyats have on Bengali society. The research method in this article is a descriptive method based on the analysis of the themes of Persian and Bengali literature.

Introduction

The Persian language, as the second language of Islamic culture and civilization, contains a vast treasure trove of thousands of Persian books that are still read and translated in Muslim and non-Muslim countries despite the passage of centuries. The civilizational sphere of the Indian and Iranian subcontinents has been intertwined for a long time. One of the most prominent Iranian cultural and scientific figures is the sage Omar Khayyam, who is widely known for his distinguished research and discoveries in mathematics and astronomy, as well as for composing wise and heartwarming "Rubaiyats" in the Bengali language. The people of Bangladesh consider Omar Khayyam to be one of the greatest Persian-speaking poets, and for this reason, there is a growing desire among the people and scholars of Bangladesh to become familiar with his profound thoughts and ideas.

Materials & Methods

The Persian language in the Indian subcontinent is over a thousand years old. It can be said that in most homes of Bangladeshi people, a Diwan of Saadi, Hafez Shirazi, Omar Khayyam, and Rumi or their Bengali translations can be found. The golden period of analysis and translation of Khayyam's Rubaiyat in the subcontinent was from 1922 to 1933. A large number of Bengali translators also translated Fitzgerald's English-translated Rubaiyat into Bengali, but it seems that the allusions and symbols of Persian words are rarely seen in their translations. In this article, we intend to answer these questions: who translated Khayyam's Rubaiyat into Bengali, and what impact did these Rubaiyats have on Bengali literature? The research method

---

---

found that the answers to these questions are descriptive, analytical, and explanatory.

Discussion

So far, a total of 103 Bengali poets, writers, and translators have contributed to presenting Omar Khayyam's Rubaiyat and thoughts to Bengali speakers. The best translation of Omar Khayyam's Rubaiyat that we have come across is by the national poet of Bangladesh, Qazi Nazrul Islam. In his translation, Kazi Nazrul Islam did not change Omar Khayyam's meter and rhyme in any way but translated the Rubaiyat line by line, while other poets and writers have created an independent meter, rhyme, and framework in their translations. These works have also been presented in English to Bengali speakers in four ways:

- 1- Literal translation into Bengali prose.
- 2- A translation in which the rhyme is observed in either one rhyme or both rhymes or in verse from 4 lines to 8 lines.
- 3- Free translation within the framework of Bengali poetry.
- 4- A translation in which only the meaning and content of the verses are adapted, and the form, meter, and rhyme of the original poem are not taken into account.

In my initial review of the works translated into Bengali, I found that most of the works are of the second, third, and fourth types.

A brief review of these translations and a list of the characteristics of each may be useful.

According to Nazrul Islam, Omar Khayyam's Rubaiyat are of six types: 1. Complaint of the times: He predicted the fortunes and misfortunes of our times.

2. Satire: Ascetics or sheikhs who appear to be well-groomed and pious but are arrogant and ignorant inwardly. Omar Khayyam directly rebuked and cursed them.

3. Wesal: A Rubai that shows the pain and sorrow of the lover for the beloved and the separation from the beloved.

4. Description of Spring: A quatrain that praises the garden, flowers, fruits, and birds.

5. Blasphemy: Blasphemous speech, his quatrains that proclaim religion, deny belief. Perhaps it can be said that this is the best part

---

of Omar Khayyam's quatrains that society quickly accepted, such as fantasies of heaven and hell, false thoughts, showing religion in appearance, false sins and rewards, greed, etc. The dry devotees and saints considered his words blasphemous, and the common people considered him a wine drinker, viewing his poems only in terms of incitement and desire for wine.

6. Invocations: Good and pleasant desires for God, but these desires are not like the desires of ordinary people, the way of expression is completely different. This is a type of Sufism.

By comparing translations of Khayyam's Rubaiyat and studying his explicit thoughts and philosophy, it can be seen that Qazi Nazrul Islam's opinion differs from Fitzgerald's, as Fitzgerald introduces Khayyam as an atheist, but Kazi Nazrul Islam considers him a Muslim and a Sufi. For this reason, Nazrul Islam cites the Rubaiyats composed by Omar Khayyam in praise of the Messenger of God as an example of Khayyam's belief in God.

Results & Conclusions

Studies have shown that many Bengali thinkers and poets have studied and translated Khayyam's Rubaiyat. Most of these Bengali poets, researchers, translators, and analysts have attempted to translate and analyze Khayyam's Rubaiyat with various thoughts and ideas. Due to the existence of different translations, it has been revealed that Khayyam's fame in Bangladesh has been primarily influenced by his philosophical and Sufi thoughts. Research on Bengali translations indicates that Bengali readers have sought to comprehend and address the challenges of their daily lives in Khayyam's Rubaiyat, aiming to benefit society through these translations. Most contemporary writers and critics believe that the translation by the national poet of Bangladesh, Kazi Nazrul Islam, is the most clear and understandable version of Khayyam's Rubaiyat in Bengali.

References

Bengali References

- Ibrahim, Nilima: Omar Khayyam's Pocket Darshan and Nazrul Manash, Shahita Patrika Magazine, (1979), Issue 1, Dhaka: Dhaka University Press. [In Bengali]

-
- Abu Jafar, Sikandar (2013). Rubaiyat of Omar Khayyam, Dhaka: Biwash
  - Ahmed, Shamsuddin (2017). Rubaiyat of Omar Khayyam, Dhaka: Putiva Pokash
  - Ahmed, Shahabuddin (2001). Omar Khayyam's Anubhaduk Nazrul Islam, Dhaka: Nazrul Islam Institute, Qazi Nazrul (1996). Nazrul Rachana Bali, Vol. 3, Dhaka: Bangla Academy
  - ----- (1998). Rubaiyat of Omar Khayyam, Kolkata: Mohun and Rabindranath Tagore Library
  - Din, Muhammad Mansoor (1978).Iraner Kabi, Dhaka: Bangla Academy
  - Uzzaman, Qamar (2016). Bengali Budijibider Arabic, Persian Charcha, Kolkata: Edukashan Forum
  - Barakatullah, Muhammad (1987). Parshuva Purutiva, Vol. 1 and 2, Dhaka: Islamic Foundation of Bangladesh
  - Begham, Noor-ul-Nahre (1992). Rubaiyat of Omar Khayyam, Dhaka: Agami
  - Pal, Harinder Chandra (1316). Parshuva Shahitra Itihash, Kolkata: Sri Jagdish Press
  - Jalil, Ustad Alamgir (2013). Rubaiyat of Omar Khayyam, Dhaka: Ahmed Publishing House
  - Choudhury, Mohammad Ali (2017): The Quartet of Omar Khayyam, Dhaka: Deepage Publicchance.
  - Khan, Abdul Saboor (2017). Bengali Persian Vash Shahita and Sanskriti Bikeshher Itihash, Dhaka: Rodella
  - Deb, Narendra (1997). Rubaiyat of Omar Khayyam, Calcutta: Dezh
  - Sarkar, Muhammad Abu Al Kalam (2019). Persian Bangladesh of Anubad Shahita 1971-2005, Dhaka: Bangladesh Asiatic Society
  - Said, Shams al-Alam (2001). Ajaneh Khayyam, Dhaka: Kakkali
  - ----- (2003). Nazrul Anudita Rubaiyat and Anna Purushanga, Dhaka: Paperback
  - ----- (2009). Bangla Khayyam and Nazrul Anubad, Dhaka: Bangla Academy. [In Bengali]
  - -----(2011).Omar Khayyam Rubaiyat,Dhaka:Rudila[In Bengali]
  - -----(2015). Omar Khayyam, Dhaka: Rudila. [In Bengali]
  - Shin, Shukumar (2005). Bengali Shahi Itihash, Vol. 5, Kolkata: Ananda Publishers. [In Bengali]
  - Sufi, Motahir Hossain (2001). Bengali Shahi Itihash, Dhaka: Kakali
  - Ali, Umm Akbar (1990). Beghani Kabi Omar Khayyam, Dhaka: Malik Library and Papyrus Publications. [In Bengali]
  - Ghosh, Kanti Chandra (1995). Rubaiyat of Omar Khayyam, Calcutta: Dezh. [In Bengali]
- Persian References
-

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

Journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol13.No2. Summer 2023. PP.1- 30.

6

- Ghanbari, Mohammad Reza (1955). Khayyam Nameh, Tehran: Zovar. [In Persian]
- Hedayat, Sadeq (1957). Songs of Khayyam, Mohammad Ali Elmi Printing House. [In Persian]
- Yousefi, Gholam Hossein (1990). Cheshme Roshan, Tehran: Elmi. [In Persian]

Internet References

- <https://www.bangla-kobita.com/machowdhury/criticism-on-my-rubaiyat-e-omar-khayyam/>

Cite this article : Al-Rashiid, Md Mumit (2023) Bengali translations of Khayyam's Rubaiyat and its Challenges

. Journal of Iranian and Islamic studies. Vol 13.No2. Summer 2023. PP.1- 30.

DOI: 10.30484/JII.2023.3101

© The Authors: Md Mumit Al-Rashiid,

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

---

مجله بین‌المللی مطالعات ایرانی اسلامی

شماره چاپی ۲۸۹۱-۲۳۲۲

شماره الکترونیکی ۲۹۶۱-۲۷۱۷

دوره ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

ترجمه‌های بنگالی رباعیات خیام و چالش‌های آن

محمد ممیت الرشید

۱. دانشیار و رئیس گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا، داکا، بنگلادش. mumitarashid@du.ac.bd

چکیده

اطلاعات مقاله

ادبیات فارسی نزد مردمان بنگاله دارای پیشینه‌ای کهن و ارزشمند است. بسیار از اندیشمندان و شاعران ایرانی نزد مردم بنگاله نام آشنا هستند و خواص و عوام بنگالی با ادبیات فارسی و فرهنگ ایرانی پیوندی ناگسستنی دارند. بویژه از زمان خلجیان (۶۸۹-۷۲۰ ق / ۱۲۹۰-۱۳۲۰ م) این ارتباط روبه پیشرفت و توسعه نهاد. تا جایی که زبان فارسی نزدیک به شش قرن زبان رسمی امرا و دربار پادشاهان این منطقه به شمار می‌آمد. با نفوذ انگلیس در این کشور، اندک اندک زبان انگلیسی جای زبان فارسی را گرفت و این میراث ارزشمند و مشترک دو ملت در زمانی کمتر از یک قرن، رونق خود را از دست داد. اما شاعران و مترجمان بنگالی زبان از گنجینه‌های ادبیات فارسی غفلت نورزیدند و بخش مهمی از ادبیات فاخر ایرانی را به بنگالی ترجمه کردند. یکی از این مفاخر ایرانی که نزد بنگالی زبانان ارجمند است حکیم عمر خیام نیشابوری، رباعی‌سرا و دانشمند ایرانی است رباعیات خیام به اغلب زبان‌های زنده دنیا ترجمه شده است و نقش ادوارد فیتزجرالد در معرفی خیام به جهان انگلیسی زبان بویژه مترجمان بنگالی انکارناپذیر است. شاعران و مترجمان بنگالی نیز به ترجمه رباعیات خیام کوشیدند. از آن پس خیام یکی از نوابغ زبان فارسی و از چهره‌های محبوب ایرانی در میان مردم بنگلادش شد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۲

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۲/۰۶/۰۳

واژه‌های کلیدی:

ایران،

عمر خیام،

رباعیات،

زبان بنگالی،

زبان فارسی،

قاضی نذراالاسلام،

ترجمه.

این مقاله قصد دارد تا ضمن بررسی ترجمه‌های شاعران بنگالی در ادوار مختلف به این سوال پاسخ دهد که چه طیفی از ادیبان و مترجمان بنگالی به ترجمه رباعیات خیام به زبان بنگالی مبادرت کرده‌اند؟ شیوه آنها در ترجمه رباعیات چگونه بوده است؟ این رباعیات چه تاثیری بر جامعه بنگالی داشته است؟ زوش پژوهش در این مقاله روش توصیفی متکی بر تحلیل درون مایه‌های ادبیات فارسی و بنگالی است.

استناد: الرشید، محمد ممیت (۱۴۰۲) ترجمه‌های بنگالی رباعیات خیام و چالش‌های آن، *مجله مطالعات ایرانی و اسلام*، دوره ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲، صص ۱-۳۰.

DOI: 10.30484/JII.2023.3101

© نویسنده: محمد ممیت الرشید

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شماره چاپی ۲۸۹۱-۲۳۲۲

شماره الکترونیکی ۲۹۶۱-۲۷۱۷

دوره ۱۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

مقدمه:

زبان فارسی به‌عنوان دومین زبان فرهنگ و تمدن عظیم اسلامی حامل گنجینه‌ای عظیم از هزاران کتاب فارسی است که به رغم گذشت قرن‌ها هنوز در کشورهای مسلمان و غیر مسلمان خوانده و ترجمه می‌شوند. حوزه فرهنگی و تمدنی شبه‌قاره هند و ایران از دیرباز به یکدیگر گره خورده‌اند. برگرفته از این پیوند تاریخی و فرهنگی، تحقیق دربارهٔ شاعران پارسی‌گوی دو سرزمین از سویی عمق روابط فرهنگی آن‌ها را نشان می‌دهد و از سوی دیگر به گسترش روابط فرهنگی بین دو جامعه کمک می‌رساند. بدون اغراق در بنگلادش، قبل از حکومت مسلمانان، نشانه‌هایی از حضور و تأثیر زبان فارسی و حتی نفوذ دین اسلام وجود دارد، اما بعد از پیروزی مسلمانان در اواخر سال ۱۲۰۴م یا اوایل ۱۲۰۵م رفته رفته، زبان و ادبیات فارسی در بنگلادش رشد و گسترش بیشینه می‌یابد. با اسلام‌پذیری مردمان بنگال به خصوص بنگال شرقی، که گسترش دین اسلام در آنجا سرعت بیشتری داشت، آرام آرام، اهمیت زبان سانسکریت در میان آن‌ها کاهش یافت و با روی آوری به زبان فارسی، حاکمان و پادشاهان مسلمانان این سرزمین، نیز به فراگیری زبان فارسی روی آوردند و زین پس زبان فارسی، زبان رسمی و درباری اعلام شد و بیش از ۶۰۰ سال این زبان در بنگلادش ریشه دواند و رواج یافت. در این مدت طولانی بسیاری از کتاب‌های فارسی به زبان بنگالی ترجمه شدند. بسیاری از آثار شاعران فارسی‌سرا در مدارس، حوزه‌های علمی، کالج‌ها و دانشگاه‌ها به‌عنوان کتاب درسی تدریس می‌شدند، و تاکنون نیز ادامه دارند. شاعران بنگالی زبان نیز کتاب و آثار شاعران برجسته فارسی‌سرا از جمله آثار شیخ عطار نیشابوری، حکیم عمر خیام نیشابوری، حکیم ابو القاسم فردوسی، شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی و خواجه حافظ شیرازی را به بنگالی ترجمه کردند؛ این ترجمه‌ها گاه از زبان فارسی و گاهی نیز از انگلیسی صورت پذیرفته است.

با فزونی گرفتن شهرت خیام در میان غربیان که به فضل مجاهدت مترجم چیره دست انگلیسی فیتزجرالد صورت گرفت، چراغ اقبال عمر خیام هم به مثابه برجسته‌ترین چهره‌های فرهنگی ایران اسلامی در میان بنگالی‌زبانان درخشش گرفت. آشنایی با آثار خیام، هم به لحاظ تحقیقات و کشفیات

ممتاز در ریاضیات و نجوم و هم به سبب سرودن رباعیات حکیمانه و دل‌انگیزش بود. با کمی تامل خردمندانه می‌توان ادعا کرد، از نظر مردم بنگلادش عمر خیام یکی از بزرگترین شاعران فارسی زبان است که وصف حال او با مردم هر عصر مطابق دارد. بدین ترتیب خیام و رباعیاتش اقبال فزاینده‌ای میان ادیبان بنگالی زبان یافت و بسیاری از افکار و اندیشه‌های عمیق وی در میان علاقمندان و محققان بنگلادشی رواج یافت. از نظر آنان خیام شخصیتی بود که به رنج‌ها و دردهای بشری بدرستی آشنا بود. او مشکلات بشر را با دقت در رباعیاتش منعکس و مندرج کرده بود. از منظر آنان خیام شعر خود را وقف درگیری‌های وجودی انسان کرده بود؛ خوانندگان بنگلادشی هم‌چنین با خواندن رباعیات خیام رویکردی همدلانه با او می‌یافتند. بر همین اساس در محافل و مجالس و نشست‌های ادبی بنگلادش، بسیاری از رباعیات حکیم عمر خیام با سبک بنگالی خوانده می‌شد. به سبب همین اهمیت خیام نزد بنگالی‌زبانان، در این نوشتار برآنیم تا ضمن بررسی فرایند ترجمه‌های رباعیات به زبان بنگالی، به بررسی، تحلیل و نقد این ترجمه‌های پیردازیم و ضمن تشریح جایگاه رباعیات نزد بنگالی‌زبانان به تاثیر آن‌ها بر افکار مردم بنگلادش نائل آییم.

مترجمان رباعیات عمر خیام در بنگال

به استناد منابع، بدون اغراق، قدمت زبان فارسی در منطقه شبه قاره به هزار سال می‌رسد. می‌توان گفت به‌طور تقریبی در اکثر خانه‌های مردم بنگلادش دیوانی از سعدی، حافظ شیرازی، عمر خیام و مولوی یا ترجمه این کتاب‌ها به زبان بنگالی یافت می‌شود و معمرین بنگالی، توانایی سخن گفتن به زبان فارسی را نیز دارند. براساس شواهد موجود، زبان فارسی بالغ بر ۶۰۰ و اندی سال در دیوان‌ها و ادارات این سرزمین کاربرد داشته است و بین سال‌های ۱۲۰۳م تا ۱۸۳۶/۱۸۳۷م به عنوان زبان رسمی در بنگاله شناخته می‌شد. این حضور و پیوستاری دیرینه‌ی زبان فارسی در سرزمین بنگلادش تا آنجاست که برخی محققان در این باره نظرهای مختلفی داده‌اند. آنچه مسلم است ادوارد فیتز جرالده، شاعر و مترجم و نویسنده‌ی انگلیسی تبار، در سده‌ی نوزدهم میلادی نقش مهمی در بازشناسی و بازگشت به رباعیات خیام در میان جوامع مختلف داشته است. وی با ترجمه‌ی رباعیات خیام، علاوه بر شناساندن او به دنیای غرب، در آشنایی شاعران شرقی با وی نیز بسیار موثر بوده است. هرچند ترجمه فیتزجرالد گویای همه معانی نهفته در رباعیات خیام نبود و طبعاً

بسیاری از ظرایف زبان فارسی اعم از اشارات و استعارات و نمادهای واژگانی نادیده گرفته شده بود. اما در هر حال می‌توانست بخش مهمی از دستمایه‌های فلسفی او را منتقل نماید. ناگفته پیداست هر مترجمی، دارای شخصیت و آموزه‌ها و افکار، اعتقادات، عواطف و احساساتی است که در جریان ترجمه می‌تواند روی متن اصلی تاثیر بگذارد و طبعاً این تاثیر گذاری در حیات ادبی و شعر و رباعی به دلیل ساختار و مضامینش متفاوت تر و گاه موثرتر است. بر اساس همین چارچوب‌های فکری و احساسی است که او ترجمه تحت‌اللفظی، ارتباطی و یا آزاد را انتخاب می‌کند و به خود اجازه دخل و تصرف در متن را می‌دهد.

یکی از بهتری دوره‌های تاریخی آشنایی شبه قاره با آثار خیام شاید میانه سالهای ۱۹۲۲م تا ۱۹۳۳م بوده باشد سالهایی که به دوره زرین تحلیل و ترجمه رباعیات خیام در شبه قاره موسوم است. در زبان بنگالی هم تعداد زیادی مترجمان رباعیات ترجمه شده انگلیسی فیتزجرالد را به زبان بنگالی ترجمه کرده‌اند؛ اما گویا در ترجمه‌های آن‌ها اشارات و نمادهای واژگان فارسی به ندرت دیده می‌شود. نکته حائز اهمیت این که در مقدمه‌ی کتاب کنتی چاندرآ گهش^۱ و نارندرا دِب^۲ جائزه برنده نوبل شاعر رابیندرانات تاگور از این دو شاعر خیلی تعریف کرده و ترجمه آن‌ها را به بزرگی یاد کرده است. بین سال‌های ۱۹۲۱ تا ۱۹۲۸ میلادی شاعران و نویسندگان بنگالی زبان، با علاقه و کنجکاوی فوق‌العاده‌ای به ترجمه رباعیات عمر خیام پرداختند. (الدین، ۱۹۷۸: ۱۱۰).

رانگا لال باندپدهای^۳ اولین بنگالی زبانی است که در سال ۱۲۳۵ هـ ش / ۱۸۵۶م هفت رباعی از رباعیات عمر خیام را از فارسی به زبان بنگالی ترجمه کرد و سال‌های ۱۸۶۰م تا ۱۸۷۲م ترجمه‌های خود را در مجله "بی بی دَرْتها شانگرها"^۴ به زیور طبع آراسته است. از این رباعیات فقط یک رباعی در ترجمه فیتزجرالد دیده می‌شود (زمان، ۲۰۱۶: ۳۵۶-۳۵۷). به نظر می‌رسد این رباعی‌ها مستقیماً از متن فارسی کتاب خیام ترجمه شده‌اند. بدین ترتیب به نظر می‌رسد در این منطقه قبل از ترجمه‌های فیتزجرالد مترجمان بنگالی با رباعیات آشنایی داشته‌اند. زیرا مطابق اسناد موجود، نخستین چاپ فیتزجرالد در ۹ آوریل ۱۸۵۹م بوده است (ابراهیم، ۱۹۷۹: ۱) حال اینکه در زبان بنگالی دوست رابیندرانات تاگور ۵ آقای پریانات شین^۵ اولین کسی است که قبل از فیتزجرالد به

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

ترجمه رباعیات پرداخت و در سال ۱۹۰۲م در مجله «شَهیتا» ۷ تعداد ۳۰ رباعی را که به زبان بنگالی ترجمه کرده است به چاپ رساند. (زمان، ۲۰۱۶: ۳۵۸). بیند بیهارى موخهؤ پدهی بی ال ۸ اولین کسی است که حدود ۵۰ رباعی از رباعیات عمر خیام را در سال ۱۹۱۴م به زبان بنگالی ترجمه کرد و در کتابی به نام "عمر گیتی" به چاپ رساند.

به هر ترتیب مترجمان و پژوهشگران بنگالی که در مورد رباعیات عمر خیام تحقیق کرده‌اند را می‌توان به چهار گروه عمده تقسیم کرد. گروه اول: کسانی که ترجمه انگلیسی فیتزجرالد از رباعیات را به زبان بنگالی ترجمه کرده‌اند، مانند: کنتی چاندرآ گهش ۹ بیجای کرشنا گش ۱۰، شیمچارن کابی راتنا ۱۱، شیمپاد چاکرابارتی ۱۲، سکندر ابو جعفر، یوسف حیدر، شمس‌الدین احمد وغیره؛

گروه دوم: افرادی که مستقیماً رباعیات را از زبان فارسی به بنگالی ترجمه کرده‌اند مانند: شاعر ملی بنگلادش قاضی نذراالاسلام، دکتر محمد شهید الله، پرباتی چاران و آتاچارجا، خانم نورون النهر، سید ابوریحان وغیره؛

گروه سوم: شاعرانی بودند که رباعیات عمر خیام را به نثر ساده بنگالی ترجمه کرده‌اند مانند: بیمال چاندرآ، عزیزالحکیم

گروه چهارم: شاعرانی بودند که مستقیماً رباعیات خیام را ترجمه نکردند بلکه بطور غیر مستقیم با افکار و نظرات او آشنا شدند و نظرات او را پذیرفتند و در آثار خودشان به کار بردند. برای نمونه دیوان فیلر فاشل ۱۳ از شتن دت ۱۴، مجموعه‌ای است که کاملاً تحت تأثیر افکار خیام نوشته شده است. پرمات چودری ۱۵ نیز اگرچه رباعیات عمر خیام را ترجمه نکرده‌است اما افکار و احساسات و موضوعات خیام را در سائت (وزن خاص شعر انگلیسی) به کار برده است. اما شاعر ملی بنگال قاضی نذراالاسلام یکی از بهترین موسیقی‌دانان بنگال است که قبل از ترجمه رباعیات عمر خیام؛ رباعیات عمر خیام را به موسیقی بنگالی آراست! به نظر می‌رسد این بهترین کار هنری قاضی نذراالاسلام است.

تاکنون مجموعاً ۱۰۳ شاعر و نویسنده و مترجم بنگالی به ترجمه و عرضه‌ی رباعیات و افکار عمر خیام برای بنگالی زبانان بوده‌اند. بهترین ترجمه رباعیات عمر خیام که به دست ما رسیده ترجمه شاعر ملی بنگلادش قاضی نذراالاسلام است. این شاعر و موسیقی‌دان بنگالی، در ترجمه‌هایش وزن

و قافیه عمر خیام را هیچ‌گونه تغییری نداده و مصراع به مصراع رباعیات را ترجمه کرده‌است این در حالی است که شاعران و نویسندگان دیگر در ترجمه خودشان وزن و قافیه و قالبی مستقل پدید آورده‌اند.

بعداز ترجمه قاضی نذراالاسلام، باید به ترجمه سیری هارنندرا چندرا پل ۱۶، (بهترین کسی که تاریخ ادبیات فارسی را به زبان بنگالی نوشته است) اشاره کرد. وی در کتاب "پرشُ شهیتتر ایتیهش" شش رباعی خیام را از فارسی به زبان بنگالی ترجمه کرده است و پس از او نیز محمد برکت‌الله ۱۷ به عنوان بهترین تذکره‌نویسی فارسی به زبان بنگالی، در کتاب "پرشُ پرتیوا" بیست و شش رباعی را از فارسی به بنگالی ترجمه کرده است. علاوه بر او، رابیندرانات تاگور از رباعیات عمر خیام تأثیر بسیاری پذیرفت. افزون بر او تاریخ‌دان و ادیب شهیر بنگالی، شوکومار شن هم چندین رباعی را ترجمه کرده است.

مطابق آمارهای موجود، قاضی نذراالاسلام ۱۹۷، دکتر محمد شهیدالله ۱۵۱، کنتی چاندرا گُپش ۷۵، و نارندرا دب ۳۰۹، شاکتی چاٹو پدهی ۱۸ ۱۲۵، پرباتی چاران و تاچارجا ۱۹۴ ۱۹۴، سکندر ابو جعفر ۷۵، شمس الدین احمد ۷۵، عالمگیر جلیل ۱۱۸، نورالنهر بیغم ۹۰، شمس العالم سعید ۲۱۰ رباعی را به زبان بنگالی ترجمه کرده‌اند. قبل از نذراالاسلام ترجمه‌ی کنتی چاندرا و نارندرا دب بارها چاپ شده است و در زمره پرفروش‌ترین ترجمه‌های بنگالی بشمار می‌آید.

خاطر نشان می‌شود، از آنجا که عمده آثار منظوم فارسی که به شبه قاره و بنگاله راه یافتند در قالب نظم بوده‌اند که برخی از آنها ابتدا به انگلیسی و پاره‌ای نیز مستقیماً به بنگالی هم ترجمه شده‌اند. این فرایند به چهار صورت عرضه شده است:

الف. ترجمه‌های تحت اللفظی به نثر بنگالی.

ب. ترجمه‌هایی که در آن رعایت بحر یا یک قافیه یا هر دو قافیه یا از ۴ مصراع تبدیل به ۸ مصراع در ابیات شده باشد.

ج. ترجمه آزاد در قالب نظم بنگالی.

د. ترجمه‌ای که در آن تنها اقتباسی از معنی و مضمون ابیات صورت گرفته باشد و به قالب و وزن و قافیه‌ی اصل شعر توجهی نشده باشد.

بررسی مقدماتی از آثار ترجمه شده به بنگالی نشان داد بیشترین آثار ترجمه‌ای از نوع دوم، سوم و چهارم هستند. که به دلیل اهمیت مهم‌ترین آنها تشریح خواهد شد.

شائندرانات داتا: از بررسی و مطالعه‌ی ترجمه وی می‌توان استنباط کرد که قبل از او هیچ‌کس نتوانسته است عروض و قافیه بنگالی را به درستی به کار بندد، وی دوازده رباعی با ساختار عروض و قافیه بنگالی را تعبیه دیده و تلاش می‌کرد نظر خوانندگان را به آنها جلب نماید. وی در سال ۱۹۰۹م رباعیات عمر خیام را ترجمه کرد و در دیوان «تیرتھا شالیل» به چاپ رساند (زمان، ۲۰۱۶: ۳۵۸).

کنتی چاندرآ گهش: شاعر بنگالی رابیندرا نات تاگور در سال ۱۹۱۹م ۱۳ اوت در مقدمه ترجمه رباعیات عمر خیام کنتی چاندرآ گهش نوشت:

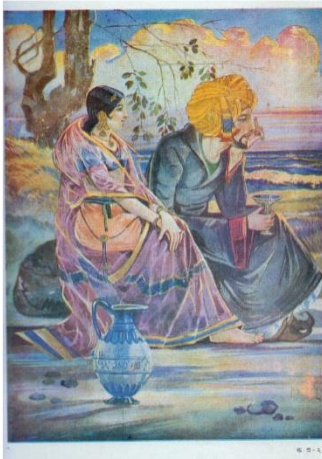
«با درود و احترام، شما در ترجمه عمر خیام یک کار بسیار سختی انجام داده‌اید، ما می‌دانیم که از یک زبان به زبان دیگر مرتب و منظم کردن چقدر سخت است! چون حقیقت این است که شعر وسیله نیست، که ما بتوانیم آن را براحتی جابه‌جا کنیم، نظم بی‌درنگ و روان است. فیتزجرالد ترجمه های رباعیات را بدرستی انجام نداده است، فقط افکار خیام را دوباره بیان کرده است. بعد از خواندن ترجمه شما چیزی در ذهنم خطور کرد که ادبیات نظم بنگالی روز به روز قدرت‌مندتر و پیش‌رفته‌تر می‌شود که از شعرهای زبان مختلف هم با سلیس و فصیح ترجمه می‌شود. شما از ذوق و شوق‌های اصلی اروپا به زبان بنگالی مانند ترانه سروده‌اید. اینجا مهارت‌های شما برای خواننده مشخص می‌شود. شما در ترجمه خود نقاب خجالتی را برداشته‌اید و از داخل نقاب لبخند را نشان داده‌اید (گهش، ۱۹۸۳: مقدمه).»

کنتی بی‌شک شاعر ماهر و عالمی بوده است، زیرا به جز او کسی نتوانست ترجمه‌های فیتزجرالد را غنی‌تر ارائه دهد. او رباعی‌ها را از فارسی ترجمه نکرد بلکه همان ترجمه‌های فیتزجرالد را به بنگالی برگرداند. حتی اسم کتابش را به خطا گذاشت «ربییات عمر خیام»! اما تلفظ دقیق می‌شود

رباعیات، جمشید را هم نوشت جمشید! و این نشان می‌دهد که کنتی در ترجمه هایش شتابزده بود و تغییرات واژگانی هم براین شتابزدگی افزون است (الدین، ۱۹۷۸: ۹۴).

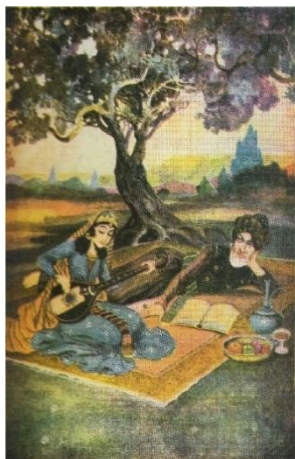
به هر ترتیب ترجمه‌های او در میان جامعه بنگال بسیار جذاب و پر مخاطب است. و این در حالی است که بتوان حس رباعیات را درک کرد و به زبان رمز آلود خیام در رباعیات پی برد. محمد منصورالدین می‌نویسد: "شاید فیتزجرالد لباس خیام را پوشید، واقعا نمی‌دانم کنتی اصل رباعیات فارسی را خوانده یا نه؟! اما در ترجمه‌هایش معلوم است که ایشان ترجمه فیتزجرالد را در مد نظر گرفته است؛ به همین سبب خیامی که به ما نشان داده است، این عمر، عمر ما نیست:" (الدین، ۱۹۷۸: ۹۶).

در مقدمه رباعیات ترجمه کنتی پُرومات چوڈری نوشت: «من فارسی نمی‌دانم». حتی یک منتقد دیگر به نام جالو دُهار شین هم نوشت: «در زبان فارسی چی هست نمی‌دانم». پس سؤال من این است که، چگونه ممکن است بدون دانستن زبان فارسی، بتواند فلسفه و افکار خیام را نقد کند!؟

نقاشی‌های کتاب کنتی چاندرا گُهش هم زیبا و پر معنا هستند. مطالعات نشان می‌دهد نسخه‌ی ترجمه رباعیات عمر خیام از کنتی چاندرا گُهش اولین بار در سال ۱۹۸۳م از انتشارات دِژ، کلکته به چاپ رسید. چاپ دوم در سال ۱۹۹۵م است و در سال ۱۹۶۱م در کلکته هم باز چاپ شد. اسم ناشر سیری آنت نات گُهش بود (سرکار، ۲۰۱۹: ۲۴۶). هر صفحه نقاشی رنگی مربوط با رباعی وجود دارد. حدودا همه زنان در این نقاشی لباس مخصوص شبه قاره پوشاند. مانند لباس «شاری» است.

نارندرا دِب: شاعر برنده‌ی نوبل، رایبندرا نات تاگور در سال ۱۹۲۶م ۸ مه، در مقدمه ترجمه رباعیات عمر خیام نارندرا دِب نوشت: «از مهارت و شاهکارهای شما ادبیات شرق امروز بیش از همه می‌درخشد و مانند یک ستاره هستید که همیشه در آسمان ادبیات بنگالی تجلی می‌یابید.. ای شاعر عزیز جهان من! هزار سال پیش شاعری که با نگاه راستین و واقعی برای شاعران شبه قاره عسل ذخیره کرده بود؛ امروز در روز تولد ۵۶ سالگی شما از پیاله جمشید پارس چند قطره می‌برای ما

آوردید، ما فقط چشیدیم و ما خوشبختیم که به ما با این جام می‌سیر کرده‌اید (دِب، ۱۹۲۶: مقدمه).»

دکتر محمد شهید الله: وی بهترین زبان‌شناس و زبان‌دان بنگالی است. او متفکر و دانشمندی است که برای نخستین بار از فارسی به بنگالی رباعیات عمر خیام را ترجمه کرد و در سال ۱۹۴۲م ترجمه‌اش به چاپ رسید و در سال ۱۹۵۲م برای بار دوم به زیور طبع آراسته شد. دکتر شهیدالله رباعیات عمر خیام را "رحمت خاص خدا" خطاب کرده و نوشته است این رباعیات رسم و رسوم

دین بشمار می‌آیند. (زمان، ۲۰۱۶: ۳۵۴). وی از کتاب دانشمند آلمانی اف. رُجن ۲۰ ۱۲۶ رباعی، از نسخه جاجرمی ۲ رباعی، از بادلین ۲۲ رباعی، از نسخه نول کشاری ۱ رباعی و به‌طور کلی ۱۵۱ رباعی ترجمه کرده است (سعید، ۲۰۰۹: ۴۳). بعد از خواندن ترجمه رباعیات عمر خیام رایبندرا پُروه بنگالی پُروتام نات بیسی گفت: ترجمه‌های شما را خواندم و احساس می‌کنم شاعری و دانشی باهم در وجود شما جریان است!

از آنجا که ترجمه رباعیات خیام توسط شهیدالله چندان فنی و زیبا و دلنشین نبود و عمدتاً تحت-اللفظی ترجمه شده بود نتوانست در میان عموم اعتبار خود را حفظ کند. هرچند باید اعتراف کرد که مقدمه‌ی این کتاب فوق‌العاده است و مطابق با اسلوب و شیوه‌ی نگارش مطلوب نوشته شده است.. سیکندر ابو جعفر: هم از مترجمانی است که رباعیات خیام را از فیتزجرالد ترجمه کرد. بی‌شک ابو جعفر شاعری پر نبوغ و مترجمی چیره دست است. او برای نخستین بار در ترجمه ردیف، قافیه، قافیه میان‌بند، قافیه حروف، قافیه ترکیب استفاده کرده است. منصورالدین درباره او نوشته است: «وقتی

یک چوب دست ابو جعفر بدهیم، چوب مانند مار بازی می‌کند! خودکار وی مانند اسب تازی می‌دود! یکی از بهترین روشنفکران بنگالی است. درست است که ایشان از فیتزجرالد ترجمه کرده، اما وقتی با ترجمه‌های دیگران مقایسه می‌کنیم، ترجمه‌اش بیش از همه می‌درخشد. برای هر نوع خواننده قابل فهم است، زبانش ملایم و نازک است، قابل ستودنی است، وی واژه‌های درست و دقیق به کار برده است، این نظر خصوصی من است (الدین، ۱۹۷۸: ۱۱۱).

سیکندر ابو جعفر در مورد ترجمه رباعیات عمر خیام می‌گوید: «شاید خوانندگان کنجکاو شوند و سؤال کنند که این همه ترجمه رباعیات وجود دارد، بازهم چرا دوباره رباعیات عمر خیام را ترجمه کردید؟ جواب من این است که من عمق این ترجمه‌ها را رفته بودم و دیدم هر نویسنده آزاد است و این افکار من است. ترجمه فقط از یک زبان به زبان دیگر و انتقال واژه به واژه نیست، بلکه شعرهم همین است. ترجمه یک هنر است، هنر یعنی بازسازی کردن متن، تاگور می‌گوید: «شعرهای خوب باید از چند لحاظ ترجمه شود، یعنی این یک هنر است و این می‌تواند تکرار شود و مترجمان این کار می‌توانند زیاد باشند». شعر باید به زبان دیگری انتقال یابد. آن شعر چقدر دارای حس و درک اصلی شاعر است. این برای من مهم نیست، مهم این است که کدام زبان ترجمه شده و در آن زبان چقدر درخشیده است (ابو جعفر، ۲۰۱۳: ۳۱)!

سیکندر بازهم اشاره می‌کند، که در زبان بنگالی، ترجمه‌ی کنتی چاندرا به‌خصوص وزن روان آن، بدون تردید مرا خیلی جذب کرد و من طرفدار وی شدم. من ترجمه‌ی نذراالاسلام را هم خواندم. سپس به این نتیجه رسیدم که شاید ایشان بدون کمک عمر خیام هم می‌توانست این شعرها را بسراید. (ابو جعفر، ۲۰۱۳: ۳۲). ترجمه وی اولین بار در سال ۱۹۶۶م به چاپ رسید اما ویرایش جدید در سال ۲۰۱۳م چاپ شده است.

قاضی نذراالاسلام: وی شاعر ملی بنگلادش است، به جرات می‌توان گفت او نه تنها یک شاعر بلند مرتبه است، بلکه یک مترجم ماهر و متبحر نیز هست. وی نماد هویت ملی بنگلادش است و برجسته‌ترین سیمای تاریخ ادبیات بنگال بشمار می‌آید. ویکی از بهترین اقدامات ترجمه رباعیات عمر خیام به زبان بنگالی است (ابراهیم، ۱۹۷۹: ۱۸).

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۲، صفحه ۳۰-۱.

نذراالاسلام معتقد است رباعیات عمر خیام شش نوع است ۲۱ (احمد، ۲۰۰۱: ۷-۸).

(۱) شکایت از روزگار

(۲) هجو: او زهادی را که در ظاهر آراسته و پرهیزگار نشان می‌دهند، اما در باطن مغرور و نادان

هستند عمر خیام مستقیم آن‌ها را سرزنش کرده است و به آنها دشنام می‌دهد.

وصال: رباعی که درد و اندوه عاشق برای معشوق و فراق معشوق نشان می‌دهد.

توصیف بهار: رباعی که ستایش باغ و گل و میوه و پرند نوشته شده است.

کفر: سخن کفرآمیز، رباعیات وی که ابلاغ از مذهب، انکار از اعتقاد. شاید می‌توان گفت این

بهترین بخش رباعیات عمر خیام است که جامعه به زود پذیرفته‌اند، مثل تخیل‌های بهشت و دوزخ،

افکار دروغ‌آمیز، نشان دادن مذهب در ظاهر، گناه و ثواب دروغ‌آمیز، حرص و طمع و غیره. عابدان

و مقدّسان خشک کلمات او را کفرآمیز دانسته و عامه‌ی مردم او را شراب‌خوار پنداشته و به اشعار

او فقط از نظر تحریض و رغیب به می‌خوارگی نگریسته‌اند.

مناجات: خواسته‌های خوب و خوش درگاه خدا، اما این آرزوها مانند آرزوهای مردم عادی نیستند،

شیوه‌ی بیان کاملاً فرق می‌کند. این یک‌نوع صوفیانه است.

با مقایسه ترجمه‌های رباعیات خیام و مطالعه افکار و فلسفه صریح او می‌توان دریافت نظر قاضی

نذراالاسلام با فیتزجرالد تفاوت دارد چنانکه فیتزجرالد خیام را خدانا باوری معرفی می‌کند اما قاضی

نذراالاسلام وی را مسلمان و صوفی می‌داند به همین دلیل نذراالاسلام رباعیاتی که عمر خیام در

ستایش رسول خدا سروده است را به عنوان نمونه‌های از خدا باوری خیام آورده است.

گویند که ماه رمضان گشت پدید من بعد به گرد باده نتوان گردید

در آخر شعبان بخورم چندان می‌کاندر رمضان مست بیفتم تا عید. ۲۲

از من بر مصطفی رسانید سلام و آنگاه بگویند به اعزاز تمام

که ای سید هاشمی چرا در دین تو دوغ و ترش حلال است و می ناب حرام؟ ۲۳

یا

از من بر خیام رسانید سلام و آنگاه بگویند که خامی خیام

من کی گفتم که می حرام است لیکن بر پخته حلال است و بر خام حرام. ۲۴

از این دو رباعی آشکار می‌شود که قاضی نذراالاسلام بیش از یک نسخه داشته و با یکدیگر مقایسه و ترجمه کرده است.

قاضی نذراالاسلام خودش گفت: کسانی که رباعیات خیام را دلیل بر کفر و زندقه او دانسته‌اند غافل بوده‌اند که این جستجوی حقیقت با دین و ایمان منافای نیست و چه مانعی دارد که کسی بر حسب ایمان قلبی یا دلایل فلسفی به وجود صانع مدرک یقین داشته باشد و همه تکالیف شرعی خود را به جا بیاورد و بگوید من از کار دنیا سر در نیاوردم یعنی حکمت کار خدا را نیافتیم بلکه اگر نگوید عجب است زیرا که فهم بشر از دریافت حکمت کار خدا عاجز نبود، بشر نبود و اگر این اقرار به جهل و اظهار حیرانی کفر است پس چرا پیغمبر اکرم فرمود ماعرفناک حق معرفتک؟ حق این است آن کس که این پرسش‌ها را می‌کند دیندار است، زیرا معلوم می‌شود به حقیقتی قائل است که آن را دریافته و می‌جوید اما آن که به هیچ حقیقتی قائل نیست و دنیا را هرج و مرج و جریان امور را بر حسب تصادف و اتفاق می‌داند و فکرش آسوده است و چیزی ندارد که بجوید.

قاضی نذراالاسلام در ترجمه خودش عشق حضرت را نشان داده است، به همین سبب می‌توان گفت نذراالاسلام از فیتزجرالد تأثیر نپذیرفته است. فیتزجرالد خیام را از نگاه غرب نشان داد؛ اما نذراالاسلام خیام را از نگاه شرق به ما معرفی کرد.

نذراالاسلام از انگلیسی ترجمه نکرده است، وی مستقیماً از فارسی به بنگالی ترجمه کرده است. ایشان در مقدمه اشاره می‌کرد:

«در زبان فارسی هزار رباعی وجود داشت؛ اما من از آن ۲۰۰ رباعی برداشتم و از اصل فارسی ترجمه کرده‌ام، ترجمه من شاید مثل دیگران شیرین‌کام نشود». در این سخن یک رمز و راز نهفته است! چون در زبان بنگالی نذراالاسلام به عنوان بهترین شاعر محسوب می‌شود و شاعر ملی بنگلادش است. وی در ترجمه خودش ۱۹۷ مورد رباعی گردآوری کرده و در سال ۱۹۵۹م به چاپ رسانده است. در هر صفحه نقاشی رنگی مربوط با رباعی وجود دارد. در مقدم نوشته است: «به نظر من به جز این رباعی‌ها بقیه‌ی رباعیات شیوه و طرز سخن با عمر برخورد می‌کند، یعنی هیچ حس و عاطفه و روان عمر را ندارد، به نظرم اصلاً این رباعی‌ها برای عمر خیام نیست.»

نقاشی در کتاب قاضی نذراالاسلام (ملخص به نذرل)

زمانی که نذراالاسلام مشغول ترجمه‌ی رباعیات بود، به خصوص شیوه‌های عمر خیام را با دقت نگاه می‌کرد. خودش می‌نوشت: «من نمی‌خواستم استادی شاعری خودم را بر زبان عمر به کار ببرم، یعنی با لحن و درک‌های عمر را عوض کنم، اما تا وقتی که می‌توانستم! این حد و حدود من است... خیلی زحمت کشیدم! صفحه به صفحه کاغذ و مدادها را مصرف کردم، ویژگی‌های اصل عمر لحن و طرز بیان است. عمر مانند یک مست سخن می‌گفت و با شیوه و لحن شوخی، خندیدن، گریه، تمسخر، طنز و سرزنش را در رباعیات خودش ذکر

می‌کرد. من خیلی سعی کردم به شیوه‌ی خیام احترام بگذارم اما واقعاً نمی‌دانم موفق شدم یا نه؟! یکی از اقدامات مهم قاضی نذراالاسلام ترکیب رباعیات عمر خیام با موسیقی و آهنگ بود. وی قبل از ترجمه نظم و شعر رباعیات، آن‌ها را به آهنگ تبدیل کرد. اگرچه در این آهنگ‌ها شیوه‌ی قافیه رباعی از میان رفت، اما برای شنونده بنگالی که با موسیقی عجین بودند، لذت‌بخش بود. از این رو بر میزان مخاطبان آن افزود. اینجا نذراالاسلام هنری سخت را نشان داد. وی دو تا رباعی را باهم پیوست و به خصوص واژه‌های شراب، بهشت، دوزخ، آسمان، لعل، باغ، باغچه، لاش، زنده، روز، خانه، خرابی، جمشید، جنازه این‌قدر استفاده کرده است که شنندگان موقع شنیدن این آهنگ‌ها زمزمه می‌کنند.

نذراالاسلام آن رباعی‌ها را انتخاب کرده که دو تا باهم شباهت دارد، سپس این رباعی را سبک آهنگ ریخت.

رباعی ۴۱

گویند کسان بهشت با حور خوش است   من می‌گویم که آب انگور خوش است
این نقد بگیر و دست از آن نسپه بدار   کاواز دهل شنیدن از دور خوش است

رباعی ۴۷

می‌خور که به زیر گل بسی خواهی خفت بی مونس و بی رفیق و بی همدم و جفت

ز بهار به کس مگو تو این رازِ نهفت‌هر لاله که پزُرد، نخواهد بشکفت
قاضی نذراالاسلام رباعیات ۴۱ و ۴۷ را باهم مخلوط کرد و از افکار این رباعی‌ها یک آهنگ دلشین
تبدیل کرد.

پی آ شراب پی آ (بنوش شراب بنوش)
تُر دیرگها ش کل گورِ هابِ گُهمَتِ (تو تا روز ابد در گور می‌خوابی)
ش تیمیر پور (شب‌های تاریکی)
تُر باندُهو شاجان پریا رابِ ن شته... (با تو دوستان و معشوق نمی‌ماند)
پی آ نیمش مادُهو (بنوش مانند عسل)

...

ذهار ناگاد ج پش (هرچی نقد داری بگیر)
میسِه راشن باقی پو ن آشی (برای باقی منتظر نمان)
دور میری دانگ بیج (از دور زنگ می‌نوازد)
شودهُ فَکَ آواز تُر مان وُلَتِ (آواز خالی تو را فریب می‌دهد). (احمد، ۲۰۰۱: ۱۵-۱۶)
قاضی نذر الاسلام بیش از ۱۰ آهنگ از رباعیات عمر خیام ساخته است که این آهنگ‌ها را مردم
بنگلادش همیشه زمزمه می‌کند.

مهمترین ویژگی‌های نذراالاسلام این بوده که شاعری شورشگر بود، وی ضد خرافات و زاهد و کفر
حرف می‌زد، ملاهای آن دوره نذراالاسلام را کافر اعلام کرد، وی ضد حکومت مستمر بوده و به
همین سبب سال‌ها در زندان بود.

بیمال چاندرا گُهمش: در سال ۱۹۶۹ م از افکار مارکسیستی رباعیات عمار خیام را از فیتزجرالد ۷۵
تا رباعی ترجمه کرده است، وی برای جشن ۹۲۰ سالگرد عمر خیام در سال ۱۹۶۸ م از طرف مهمان
ویژه و نماینده‌ی شبه‌قاره در اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی به‌طور خلاصه شوروی زادگاه عمر
خیام کشور امروز ترکمنستان سفر کرد و به عنوان مهمان ویژه سخنرانی کرد. جالب این است که
بیمال چاندرا گاهی رباعی را به نثر ساده ترجمه کرده است (زمان، ۲۰۱۶: ۳۷۲).

شاکتی چاتاپدھی^{۲۵} بوی در سال ۱۹۷۲م از لحاظ عروض، قافیه، جناس و تام و زبان شناس ترجمه کرده است. با همراه ایشان یک نفر ایرانی فارسی دان بود. شاکتی گفت: «من هر جا توانستم عمر را برای اوضاع و جایگاه بنگلادش نشان دادم، رودخانه روان پادما و وگیراتهی را مثال آوردم و لاله پارسی را با گل های بنگلادشی پیوستم. من خوبی و بدی نگاه نکردم! من در ترجمه خودخواه بودم، این همه کارها انجام دادم فقط برای گوش خودم و من اعتقاد دارم به این وسیله یک شاعر می تواند به نزدیک شاعر دیگر حرکت کند. راه باید عوض کرد، در دو آینه یک نوع انعکاس دیده نمی شود، خیام هرچی گفت هنوز هیچی از زبان ما گفته نشده است (زمان، ۲۰۱۶: ۳۷۲)».

پرباتی چاران و اتاچار جا^{۲۶}: وی از فارسی ترجمه کرده است، ۱۹۴ رباعی در سال ۱۹۸۹م این ترجمه به چاپ رسید. وی خیام را از لحاظ ستاره شناس، انشمند علوم، ریاضی دان تحلیل کرد و برای هر رباعی یک پاورقی و توضیح انجام داد. این شیوه کاملاً برای خواننده بنگالی جدید بود و مترجم خواننده را در آزمایشگاه جدید اجازه ورود داد. قبل از وی هیچ کس مانند پرباتی به این موارد فکر نکرده بود.

خانم نورالنهر بیغم: وی تنها بانویی است که زبان فارسی بدرستی آموزش دید و کتاب «ترانه های خیام» را (که صادق هدایت آن را گردآوری کرد) مستقیم از فارسی به بنگالی ترجمه کرده است. ایشان تعداد ۹۰ رباعی را ترجمه کرده است. مترجم در مقدمه ی خود نوشته است که من همه ترجمه های رباعیات را خوندم اما قبل از ترجمه در دانشگاه داکا از مؤسسه زبان های نوین زبان فارسی یاد گرفته و رباعیات عمر خیام را خوانده و با عمر آشنا شده ام. چون من رباعیات اصلی عمر خیام را خواندم، به همین سبب اشتباهات و غلط های ترجمه های بنگالی را به خوبی می توانستم در بیاورم. از همین روز می خواستم برای خوانندگان زبان بنگالی یک ترجمه ی دقیق و درست انجام بدهم، این کتاب همین نتیجه من است که عمر خیام با شاعری و هنری خودش برای خواننده خیلی ساده و دلکش رباعی سرود. در این ترجمه کوشش کردم همین افکار و زبان ساده را برای خوانندگان حفظ شود. در رباعیات های بنگالی چه نوعی اشتباه هست، من آن را در مقدمه اشاره کردم. این اشتباه را به دو نوع تقسیم کردم: اول در مورد رباعیات عمر خیام حرف زدم، دوم در

ترجمه‌های بنگالی چه اشتباه‌ها وجود دارد، آن را بحث کردم. ۹۰ تا رباعی فارسی به زبان بنگالی ترجمه کردم؛ امیدوارم که برای خوانندگان بنگالی زبان لذت‌بخش باشد (بیغم، ۱۹۹۲: مقدمه). به نظر نور النهر کنتی گُهش و نارندرا دِب تعقیب فیتزجرالد رفتند و راه خودشان را گم کردند، اشتباه فیتزجرالد را این دو شاعر پرتوانا نیز تکرار کردند. حتی چندجا معنی رباعیات هم کاملاً عوض شده است. اگرچه از آن‌ها توقع نداشتم. قاضی نذراالاسلام چون از فارسی به بنگالی ترجمه کرده است؛ به همین دلیل ترجمه‌اش تقریباً نزدیک به عمر خیام است. باز هم چند مورد اشتباهات باقی مانده است. از همین رو بنده ابتدا فارسی رباعی را نوشته و بعد به زبان نثر بنگالی توضیح داده و ترجمه‌های کنتی چاندرا، نارندرا دِب و فیتزجرالد را آورده و سپس برای خوانندگان واژه به واژه و مصراع به مصراع تحلیل کرده‌ام. اما برای ترجمه‌ی نذر الاسلام یک بخش مستقل نقد و بررسی کردم.

نمونه - ۱

آن قصر که جمشید در او جام گرفت آهو بچه کرد و روبه آرام گرفت
بهرام که گور می‌گرفتی همه عمر دیدی که چگونه گور بهرام گرفت (رباعی شماره - ۵۴
(گنجور))

مصراع اول: ترجمه‌ی کنتی چاندرا، نارندرا دِب و فیتزجرالد اسم بهرام را نیاورد و اسم جمشید را ذکر کرد. حتی تلفظ جمشید را هم جمشیید نوشت.
مصراع دوم: فیتزجرالد به جای «آهو» و «روباه» اسم «شیر» و «مارمولک» به کار برد. کنتی چاندرا، نارندرا دِب هم همین ترجمه را تقلید کرد.
مصراع چهارم: ترجمه‌ی این سه تن مصراع چهارم اصلی فارسی ذکر نشده است.

نمونه ۲

گویند کسان بهشت با حور خوش است من می‌گویم که آب انگور خوش است
این نقد بگیر و دست از آن نسپه بدار کآواز دهل شنیدن از دور خوش است. (شماره رباعی - ۴۱)
ترجمه مصراع اول فیتزجرالد، کنتی چاندرا، نارندرا دِب کاملاً متفاوت است. به جای «بهشت» اسم «دنیای امروز» را استفاده کرده است. کنتی چاندرا، نارندرا دِب «ثروت و دولت» را اشاره کرده است.

نمونه ۳

در کارگه کوزه گری بودم دوش دیدم دو هزار کوزه گویا و خموش
هر یک به زبان حال با من گفتند کو کوزه گر و کوزه خر و کوزه فروش (شماره رباعی-
۱۱۷)

ترجمه این رباعی از این سه تن مصراع اول اصلاً اشاره نشده است. ترجمه‌ی مصراع سوم کاملاً متفاوت است. مصراع چهارم کمی شباهت دارد. کنتی چاندرآ در مصراع اول نوشت: "اگر عروس بشنود، تعجب می‌کند!"، نارندرا دب در مصراع اول نوشت: "حادثه‌ی جالب!...". خانم نور النهر در مورد ۱۹ رباعی نقد و بررسی کرد. درست است که از کنتی چاندرآ، نارندرا دب نقد

تیز و تلخ کرد اما خوانندگان بنگالی بعد از نذرالاسلام رباعیات این دو تن را بیش‌تر پذیرفتند، چون زبان آن‌ها سلیس، صریح، روان و دلکش بود.

به جز آنها شاعران و مترجمان رباعیات عمر خیام آخای کمر بارل، آباینندرا نات تاگور، هیمندُر کمر رای، سید مجتبی علی، هیتندرا نات باشو، شیمپاد چاکربارتی، بیرندُر کمر و اتاچارجو، شودیر گوپتا، آشک و اتاچارجو، شونیل چاندر داتا، بیجای کیریشنا گش و غیره.

تحلیل ترجمه‌های بنگالی:

شاید به نظر رسد، تحلیل رباعیات عمدتاً کاری بسیار پیچیده و دشوار است. بویژه ترجمه از واژه به واژه، از مصراع به مصراع، از بیت به بیت و سرانجام هم به‌طور کلی می‌خواهد لذت ببرد. سؤال این است که این همه شاعران و نویسندگان رباعیات عمر خیام را به زبان بنگالی ترجمه کرده‌اند! پس چرا دوباره زحمت می‌کشند و کار ترجمه را انجام می‌دهند؟ آیا واقعاً لازم است؟ به نظر مترجمان لازم است، چون از لحاظ مدرنیسم، ادبیات کلاسیک را باید زنده کنند. پاسخ خیلی آسان است! نویسندگان و شاعران گذشته‌ی ما خیام را در دوره خودشان تصور کرده و افکار و فلسفه وی را باهم مقایسه کردند. اما خیام زمان را عبور کرده و برای همیشه جاودانی ایجاد کرده است. اسلحه خیام افکار است، خیام می‌تواند جواب زمان را به خوبی در فکر مردم بیاندازد. مردم زندگی خوب و خوش را به خوبی درک کرده و در خیام پناه برده‌اند (سعید، ۲۰۱۱: ۷-۸). شاعر بنگالی بودو دب می‌گوید: «ما نباید نویسنده قدیمی را روی قُرسی یا تخت بنشانیم و پرستش کنیم، برای آن شاعر

این یک‌نوع اعدام کردن است، آثار ایشان را در زندانی کردن است. اگر می‌خواهیم از ایشان لذت ببریم، رحم کنیم و زنده نگه داریم باید زبان امروز را ترجمه کنیم».

واژه‌های قدیمی را باید حذف کنیم، مثل: اوهر، تَهَر (زبان نوشتاری قدیمی یعنی او، وی)، گِنو (رفتی)، سِنو (کرد)، کارینو (کردی)، گونیا (شماردن)، شونیا (شنیدن)، وِدیا (سورخ کردن)، تابو، لابو، پَشوریا، نیراکهیا، گهیتِه (سرودن) و غیره... الان این واژه‌ها نامبهور و فرسوده‌ی بنگالی برگردانده شده است.

فقط شعر نیست حدوداً از همه نوع ادبیات و مکالمه روزانه‌هم این واژه‌های کهنه و قدیمی بیش از ۳-۲ قرن پیش برداشته شده است؛ ساختار زبان‌هم تغییر یافته است، به همین دلیل مترجمان جدید سکندر ابو جعفر، شاکتی چاتّا پَدھی ۲۷، نورالنهر بیغم، محمد علی چوڈری، شمس العالم سعید می‌خواستند رباعیات عمر خیام را دوباره ترجمه کنند. متأسفانه مرور این زمان در فضای مجازی و جاهای مختلف‌هم به کار بردن زبان مدرن بنگالی در حال پرس جو افتاده است. نویسندگان امروز سلیقه‌ی خواننده و از دل پذیرفتن آن‌ها را وظیفه می‌دانستند که باید این ترجمه‌ها از نوع شیوه‌ی بیان عوض شود و ساده نوشته شوند. آقای محمد علی نوشته است: «این درد دل من است! من دیدم شاعران زیادی به‌جز قاضی نذراالاسلام و دکتر محمد شهید الله و نورالنهر بیغم همه از انگلیسی ترجمه کرده‌اند. از لحاظ زبان و مفهوم، همه رباعیات تک تک یا جداگانه یک بیت شعر تبدیل شده است، برخی قافیه را درست نوشته‌اند و برخی درست نوشته‌اند. اما چاره‌ای نداریم این‌هم طبیعی است و باید این‌گونه توقع داشته باشیم، چون که هر آشپزی سلیقه خاص خود را دارد، یعنی هرکسی شیوه‌ی خودش را استفاده می‌کند. ما فقط تماشا می‌کنیم و می‌بینیم از آن شیوه چه کسانی لذت ببرند! من اعتراف می‌کنم پس از نذراالاسلام، دکتر محمد شهید الله رباعیات عمر خیام را زیبا و جذاب ترجمه کرده است، چرا که این دو نفر مستقیم از فارسی به بنگالی ترجمه کرده‌اند.»

ترجمه رباعیات قاضی نذراالاسلام از همه لحاظ پر شکوه‌ترمی نماید و برای همه خوانندگان با هر سلیقه‌ای دل‌نشین است، به همین دلیل ترجمه‌اش بیش‌از همه مخاطب می‌یابد. مانند ترجمه

گر دست دهد ز مغز گندم نانی   وز می دو منی ز گوسفندی رانی
با لاله رخی و گوشه بستانی   عیشی بود آن نه حد هر سلطانی

با نگاهی کوتاه به ترجمه همین رباعی توسط دو شاعر دیگر بنگالی، شاعر شائِن نات داتا و دکتر محمد شهید الله در می یابیم این ترجمه‌ها نه روان است و نه سلیس، عمدتاً در این ترجمه‌ها خواننده خودش را گم می‌کند و راه بیرون رفتی از سردرگمی وجود ندارد. هرچند ترجمه کنتی چاندرا درست و روان و سلیس به نظر می‌رسد. زیرا دست مایه آن ریشه اصل رباعی است که زبان آن فارسی است. منتقدان بنگالی اعتراف کرده‌اند که نذراالاسلام نسبت به همه مترجمان رباعیات به زبان بنگالی نسبت به ترجمه های آن وفادارتر و دقیق‌تر، پرمعانی‌تر و دامنه‌دارتر عمل کرده است (رحمان، ۲۰۰۷: ۵۸-۶۰).

نقاشی‌ها و تصویرها در ترجمه رباعیات به زبان بنگالی:

برای نخستین بار در بنگلادش شخصی به نام آبانیندرا نات تاگور در سال ۱۹۱۰-۱۹۱۲م کتاب رباعیات خیام را به زیور نقاشی مزین می‌کند. و این نقاشی‌ها را در کتاب کنتی گُهش بکار می‌گیرد... پورنا چاکرابارتی و اُپندرا گُهش در سال ۱۹۲۶م برای کتاب نارندرا دب هم نقاشی می‌کشد. علاوه براین کتاب قاضی نذراالاسلام خالد چوڈری را هم به تصاویری مهم و نقاشی‌هایی زیبا مزین می‌کند. در سال ۱۹۷۲م امر پال برای کتاب شاکتی چاتّا پَدھی نقاشی می‌کشید (زمان، ۲۰۱۶: ۳۷۵). آنچه حائز اهمیت است اینکه در نقاشی‌های پورنا بسیاری از المان‌های معماری و تفکر ایرانی دیده می‌شود. عمده تصویرسازی‌های رباعیات خیام و تزیینات نقاشی این کتابها و مصورکردن آنها به دوره مغولان و ایلخانان در ایران بازمی‌گردد. با کمی تامل می‌توان نشانه‌ها و رمزهای نقاشی، معماری، گنبد، ستون، دیوارها و برج‌های مخروطی را که از شاخص‌های معماری و نقاشی دوره مغولی است در نقاشی‌های بنگالی که در کتاب ترجمه رباعیات خیام وجود دارد، ردیابی کرد. (زمان، ۲۰۱۶: ۳۷۰).

عروض و قافیه در ترجمه‌های بنگالی:

در میان مترجمان، کنتی گُهش گاهی هر مصراع خیام را به دو مصراع تبدیل کرد، چنانکه او هر چهار مصراع رباعی خیام را به ۸ مصراع تبدیل کرده است و طبعاً این کار جدید دیگر رباعی نیست.

اما در ترجمه وی قافیه دو مصراع نخستین یکی است و قافیه مصراع سوم و چهارم هم یکی بود. این ابتکار و خلاقیت به رباعی‌های خیام محتوای دیگری بخشید. اما شاعر توانمند دیگر بنگاله نارندرا دِب هم در برخی از رباعیات، توانسته آنها را به ۸ یا ۶ یا ۴ یا ۳ مصراع تبدیل نماید. به همین سبب در ترجمه‌های جدید نارندرا دِب قافیه و ردیف به هم خورد، حتی معنی رباعیات تغییر می‌کند. لیکن قاضی نذراالاسلام با پایدی به اصول ترجمه و وفاداری به متن می‌کوشد همچون خیام نظم درونی و ظاهری قافیه‌ها بهم نزنند و در ترجمه خود مفاد آنها را خیلی تغییر ندهد. بر همین اساس می‌توان ادعا کرد که بهترین قافیه بنگالی، ترجمه‌ها و اشعار قاضی نذراالاسلام است. در میان دیگر شعرای بنگالی، سکندر ابو جعفر کوشیده است تا از رباعیات عمر خیام به زیبایی عروض و قافیه بنگالی استفاده کند و برای خوانندگان با شوخ طبعی مفاد آنها را شرح دهد. او در ترجمه‌های تحت‌اللفظی خود، قافیه وسط و قافیه آخر هر مصرع را به خوبی آورده است که این کار یک نوع نوآوری حائز اهمیت محسوب می‌شود و با خوانندگان در نسل جدید سازگار تر است. در ذیل جدولی از نمونه‌های این سازگاری ترجمه و متن را می‌توان اراده داد:

یک	دو	سه
بیش تو جنی	وگر خِلا (آخر «لا»)	تُمَرُ أَمَرُ تَارٍ (هر ۳ واژه یکی‌ست)
پریتھی بی نای	اِسْتَهائِ مادْهُو مِلا (آخر «لا»)	تُمَرُ أَمَرُ تَارٍ (هر ۳ واژه یکی‌ست)
مادیرا پتِرا شوڈھو	شَرِ پِلا (آخر «لا»)	تُمَرُ أَمَرُ تَارٍ (هر ۳ واژه یکی‌ست)
اِشَرِ شائِتا	نیشچیت خِلا (آخر «لا»)	تُمَرُ أَمَرُ تَارٍ (هر ۳ واژه یکی‌ست)

در این ترجمه قافیه وسط و آخر واژه تکراری به کار گرفته شده است. این سبک یکی از بهترین انواع ترجمه‌هایی که امروزه در دست است و می‌تواند نزد مخاطبان بنگالی از سطوح و اقشار مختلف جذاب و خواندنی باشد.

علاوه بر این محمد علی دیگر شاعر بنگالی، رباعیات را به صورت نثر ترجمه کرده است و آن‌ها را به شکل روایت برگردان کرده است. محمد علی سال‌ها پیش ترجمه رباعیات را شروع کرد. او ۷۶ رباعی را به بنگالی ترجمه کرد. وی نیز در ترجمه متن خیام، تلاش کرده همجو او در مصراع اول،

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۲، صفحه ۱-۳۰.

دوم و چهارم از قافیه استفاده کند، اگرچه در شعر محمد علی از واژه‌های می، ساقی و پیاله خیلی کم استفاده شده است اما ویژگی‌های صوفیانه خیام در ساقی، می، شراب، پیاله، بلبل نهفته است. به طور خلاصه ترجمه قافیه در زبان بنگالی کنتی و نارندرا و شائندرا نات ذاتاً به زبان عامیانه نزدیکتر و ترجمه‌های؛ قاضی نذراالاسلام دکتر محمد شهیدالله به مفاهیم رباعیت نزدیکتر بوده است.

نتایج پژوهش

بررسی‌ها نشان داد اندیشمندان و شاعران بنگالی متعددی به بررسی و ترجمه رباعیات خیام پرداخته اند. اغلب این شاعران، استادان، مترجمان و تحلیل‌گران بنگالی با افکار و اندیشه‌های متفاوت و گوناگون تلاش کرده‌اند تا به ترجمه و تحلیل رباعیات عمر خیام بپردازند. با توجه به وجود ترجمه‌های مختلف بررسی‌ها نشان داد عمده شهرت خیام در بنگلادش متأثر از اندیشه‌های فیلسوفانه و صوفیانه او است. تحقیقات درباره ترجمه‌های بنگالی حاکی از آن است که خوانندگان بنگاله در رباعیات خیام بدنبال درک و حل مشکلات زندگی روزمره‌ی خودشان بوده‌اند و تلاش کرده‌اند تا از این ترجمه‌ها بهره‌های اجتماعی ببرند. بیشترین نویسندگان و منتقدین معاصر بر این باورند که ترجمه‌ی شاعر ملی بنگلادش قاضی نذراالاسلام از همه واضح‌تر و مفهوم‌تر و تحلیل و نقد شمس‌العالم سعید و نور النهر بیغم از همه روشن‌تر و پررنگ‌تر است. اگر از لحاظ ترجمه واژگانی به‌ویژه کنتی چاندرا گُهش، نارندرا دِب صحیح‌تر به نظر می‌آیند و بیش از همه مخاطب دارند.

منابع و مطالعات

الف) مآخذ بنگالی

ابراهیم، نیلیما: عمر خیام جیبان دارشان و نذرل مناش، مجله شهیتا پاتریکا، (۱۹۷۹م)، شماره یکم، داکا: انتشارات دانشگاه داکا

ابو جعفر، سکندر (۲۰۱۳). رباعیات عمر خیام، داکا: بیواش

احمد، شمس‌الدین (۲۰۱۷). رباعیات عمر خیام، داکا: پُتیوا پُکش

احمد، شهاب‌الدین (۲۰۰۱). عمر خیام آنویدک نذراالاسلام، داکا: مؤسسه نذرل

اسلام، قاضی نذرل (۱۹۹۶). نذرل راجان بالی، ج-۳، داکا: فرهنگستان بنگالا

----- (۱۹۹۸). رباعیات عمر خیام، کلکته: کتابخانه مهن و رابیندرا نات باشو

ترجمه‌های بنگالی رباعیات خیام و چالش‌های آن / محمد میت الرشید

الدین، محمد منصور (۱۹۷۸). *ایران‌ر کابی*، داکا: فرهنگستان بنگالا
 الزمان، قمر (۲۰۱۶). *بنگالی بُدیجیبیلیر عربی*، فارسی چارچا، کلکته: *اِدکشان فُرم*
 برکت‌الله، محمد (۱۹۸۷). *پُرشو پُرتیوا*، ج- ۱ و ۲، داکا: بنیاد اسلامی بنگلادش
 بیغم، نورالنهر (۱۹۹۲). *رباعیات عمر خیام*، داکا: *اَگمی*
 پارسی نژاد، ایرج (بی‌تا). «از نیکلسون تا بارکس نگاهی بر ترجمه‌های انگلیسی از ادبیات کلاسیک فارسی»
 پل، هارندرا چاندرا (۱۳۱۶). *پُرشو شَهیتَر ایتیهش*، کلکته: سری جاگدیش پرس
 جلیل، استاد عالمگیر (۲۰۱۳). *رباعیات عمر خیام*، داکا: احمد پبلیشینگ هوس
 چوڈری، محمد علی (۲۰۱۷). *رباعیات عمر خیام*، داکا: دیباج پبلیکیشنس
 خان، عبد الصبور (۲۰۱۷). *بنگالی فارسی وُش شَهیتا و سنسکریتی بیکشیر ایتیهش*، داکا: *رُدلا*
 دِب، نارندرا (۱۹۹۷). *رباعیات عمر خیام*، کلکته: *دژ*
 سرکار، محمد ابو الکلام (۲۰۱۹). *بنگلادش فارسی آنوید شَهیتا ۱۹۷۱ - ۲۰۰۵ م*، داکا: بنگلادش آسیاتیک
 سُسیتی

سعید، شمس العالم (۲۰۰۱). *آجَنه خیام*، داکا: *کُکلی*

----- (۲۰۰۳). *نذرل آنودیتا رباعیات و آتتا پُرشانگا*، داکا: کاغذ پُرشان

----- (۲۰۰۹). *بنگلای خیام و نذرل آنوباد*، داکا: فرهنگستان بنگالا

----- (۲۰۱۱). *عمر خیام رباعیات*، داکا: *رُدلا*

----- (۲۰۱۵). *عمر خیام*، داکا: *رُدلا*

شین، شوکومار (۲۰۰۵). *بنگالا شَهیتَر ایتیهش*، ج ۵، کلکته: *آناندا پبلیشرش*

صوفی، مطاهر حسین (۲۰۰۱). *بنگالا شَهیتَر ایتیهش*، داکا: *کُکالی*

علی، ام اکبر (۱۹۹۰). *بیگنی کابی عمر خیام*، داکا: کتابخانه ملیک و انتشارات پپیراس

گُهش، کنتی چاندرا (۱۹۹۵). *رباعیات عمر خیام*، کلکته: *دژ*

ماخذ فارسی

قنبری، محمد رضا (۱۳۳۴). *خیام نامه*، تهران: *زوار*

هدایات، صادق (۱۳۳۶). *ترانه‌های خیام*، چاپخانه محمدعلی علمی

یوسفی، غلام حسین (۱۳۷۹). *چشمه روشن*، تهران: علمی

ماخذ اینترنتی

<https://www.bangla-kobita.com/machowdhury/criticism-on-my-rubaiat-e-omar-khayyam/>

پیوست:

- 1 . Kanti Chandra Ghosh
- 2 . Narendra Dev
- 3 . Rangalal Bondhopadhyia
- 4 . Bi Bi Dartho Songroho, Editor of this Journal: Sree Rajendra Lal Mitra
- 5 . Rabindranath tagore
- 6 . Prionath sen
- 7 . Sahittya
- 8 . Binod Bihari Mukhopaddhya BL
- 9 . Kanti Chandra Ghosh
- 10 . Bijoy Ghosh
- 11 . Shaym Charan Kobirotna
- 12 . Shyamapod Chakrabarti
- 13 . Fooler Fashal
- 14 . Satyan Datta
- 15 . Promoth Choudhuri
- 16 . Horendra Chandra Pal
- 17 . Mohammad Barakat Ullah
- 18 . Shakti Chattyapadhay
- 19 . Parboti Charan Vottacharja
- 20 . F. Rojen

۲۱. اما نازندرا دب رباعیات عمر خیام را به پنج نوع تقسیم کرده است: شکایت، تمسخر، عشق، زیبایی و دین.

۲۲. ترجمه رباعیات عمر خیام: قاضی نذراالاسلام، شماره رباعی - ۵۴، گرچه در «ترانه‌های خیام» این رباعی ندارد.

۲۳. همان، ۱۹۶

۲۴. این بیانگر آن است که قاضی نذراالاسلام بیش از یک نسخه داشته است. چون در کتابش هر دو رباعی را ذکر کرد و

باهم مقایسه کرد و سرانجام ک رباعی درآورد.

25. Shakti Chattapadhya
26. Parboti Charan Vottacharza
27. Shakti Chattapaddhaya